

ГЛАСНИК 41

српског археолошког друштва 2025



ГОДИНА
АРХЕОЛОГИЈЕ

Време је за прошлост.



Манифестација „Година археологије 2025”

У 2025. години Српско археолошко друштво спроводи манифестацију „Година археологије”. За лого манифестације је одабрана иконична силуета скулптуре Прародитељка, пронађена на локалитету Лепенски Вир. Током 2025. године, низ активности као што су предавања, изложбе, радионице и интерактивни рад са публиком у више од 20 градова промовише културно наслеђе Србије и слави археологију у свим својим облицима. Повод за ову манифестацију је 160 година од првих документованих археолошких ископавања у Србији. У лето 1865. Јанко Шафарик, тада чувар (управник) *Музеума сербског* (данас Народни музеј Србије), спроводи ова ископавања на планини Рудник.

(лого: Dechko Tzar)

Програмски одбор манифестације „Година археологије 2025”

Manifestation “The Year of Archaeology 2025”

In 2025, the Serbian Archaeological Society is implementing a series of events under the title “The Year of Archaeology 2025”. The project logo is the iconic silhouette of the sculpture Praroditeljka (*Progenitrix – Foremother*), found at the site of Lepenski Vir. During 2025, numerous activities such as lectures, exhibitions, workshops, and interactive work with broad public in more than 20 cities are being organised so as to promote the cultural heritage of Serbia and celebrate archaeology in all its forms. This series of events is marking the occasion of 160 years since the first documented archaeological excavations in Serbia. In summer 1985, Janko Šafárik, the then custodian (director) of the *Serbian Museum* (today’s National Museum of Serbia), conducted these excavations on Mount Rudnik.

(logo: Dechko Tzar)

Programme board of the manifestation “The Year of Archaeology 2025”

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 41

2025

Београд



Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Драгана Антоновић, Археолошки институт, Београд

Заменик уредника: Селена Витезовић, Археолошки институт, Београд

Редакциони одбор: Душан Михаиловић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду), Роберт Вејлон (Одељење за антропологију, Универзитет Мичиген, Ан Арбор), Емина Зечевић (Народни музеј Србије, Београд), Гордана Јеремић (Археолошки институт, Београд), Иван Радман-Ливаја (Археолошки музеј, Загреб), Наташа Миладиновић-Радмиловић (Археолошки институт, Београд), Кристина Шарић (Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду), Драгана Филиповић (Институт за пра- и протоисторију, Кристијан-Албрехтс универзитет, Кил), Пјотр Григоријевич Гајдуков (Археолошки институт Руске академије наука, Москва), Анастасиос Антонарас (Музеј византијске културе, Солун)

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд

За издавача: Адам Црнобрња

Лектура и коректура (српски језик): Александра Шуловић

Лектура и коректура (енглески језик): Јелена Витезовић

Графички дизајн: Кристијан Релић

Штампа:

ISSN 0352-5678 (Штампано изд. / Print)

ISSN 3009-3503 (Online)

УДК 902/904

JOURNAL OF THE SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Dragana Antonović, Institute of Archaeology, Belgrade

Assistant editor: Selena Vitezović, Institute of Archaeology, Belgrade

Editorial board: Dušan Mihailović (Faculty of Philosophy, University of Belgrade), Robert Whallon (Department of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor), Emina Zečević (National Museum of Serbia, Belgrade), Gordana Jeremić (Institute of Archaeology, Belgrade), Ivan Radman-Livaja (Archaeological Museum in Zagreb), Nataša Miladinović-Radmilović (Institute of Archaeology, Belgrade), Kristina Šarić (Faculty of Mining and Geology, University of Belgrade), Dragana Filipović (Institute for Pre- and Protohistory, Christian-Albrechts-University, Kiel), Pyotr Grigorievich Gajdukov (Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow), Anastasios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki)

Publisher: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

For publisher: Adam Crnobrnja

Proof reading (Serbian): Aleksandra Šulović

Proof reading (English): Jelena Vitezović

Graphical design: Kristijan Relić

Printed by:

Часопис је објављен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије.

The journal was published with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Serbia

Београд 2025 Belgrade

САДРЖАЈ CONTENTS

РАСПРАВЕ STUDIES

М. Ц. Церовић: Раноенеолитска рондела на локалитету Шанчина у Десићу код Шапца, резултати археолошких истраживања 2017–2022. године	7
M. C. Cerović: Early Eneolithic rondel at the site of Šančina in Desić, near Šabac, results of the archaeological research from 2017–2022	38
Б. Трипковић, К. Пенезић: Археолошки остаци и простор на локалитетима типа обровац: поглед из геоархеолошких бушотина	43
B. Tripković, K. Penezić: Archaeological remains and space at the Obrovac-type of sites: a view from geoarchaeological cores	72
М. Љуштина, М. Селаковић, Д. Милановић: На трагу производње питоса. Латенска керамичарска пећ са локалитета Адине њиве – Брајково	75
M. Ljuština, M. Selaković, D. Milanović: On the trail of <i>pithoi</i> production. La Tène pottery kiln from the site of Adžine Njive – Brajkovo	96
М. Н. Џамтовски: Recently discovered altar from Rogatica dedicated to Liber Pater (eastern Roman <i>Dalmatia</i>)	99
М. Н. Џамтовски: Недавно откривени жртвеник из Рогатице са посветом Либеру Патеру (источна римска Далмација)	123
Н. Ђ. Радиновић: Преглед типова амфора са простора јужне капије римског утврђења <i>Timacum Minus</i>	125
N. Đ. Radinović: Overview of <i>amphora</i> types from the southern gate of the Roman fort <i>Timacum Minus</i>	147
Д. Николић, Н. Стругар Бевц: Ранословенска кућа и сведочанства о изради накита на налазишту Ритопек–Река	151
D. Nikolić, N. Strugar Bevc: An Early Slavic house and evidence of jewellery making at the site of Ritopek–Reka	188
Ђ. Милосављевић: Остаци Цркве Светог Пантелејмона у Ловцу	191
Đ. Milosavljević: Remains of the Church of St. Panteleimon in Lovac	207

В. Микашиновић, Т. Шаркић, Д. Николић, К. Ђукић: Прелиминарни резултати биоантрополошких анализа материјала са локалитета Црквина (Доња Бела Река, Бор)	209
V. Mikašinović, T. Šarkić, D. Nikolić, K. Đukić: Preliminary results of bioanthropological analyses of material from the site of Crkvina (Donja Bela Reka, Bor) ...	231

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА EXCAVATIONS AND SURVEYS

N. Mirković Marić, I. Tomažič, M. Marić, New results of archaeological research at the site of Crna Bara – Prkos	233
Н. Мирковић Марић, И. Томажич, М. Марић: Нови резултати археолошких истраживања на локалитету Црна Бара – Пркос	253
П. Милојевић, С. Перић: Праисторијска налазишта у горњем току Белице ...	259
P. Milojević, S. Perić: Prehistoric sites in the upper course of the Belica River	282
В. Михајловић, Ј. Пендић, А. Бандовић, И. Кајтез, М. Јанковић: Рекогносцирање креманске котлине 2021. године	291
V. Mihajlović, J. Pendić, A. Bandović, I. Kajtez, M. Janković: Archaeological field survey of the Kremna Basin in 2021	324
К. Дмитровић, Д. Ћирковић: Резултати заштитних истраживања у дворишту Народног музеја у Чачку 2023. године	331
K. Dmitrović, D. Ćirković: Results of rescue archaeological excavations in the courtyard of the National Museum Čačak in 2023	361
А. Ристић, Д. С. Радисављевић: Локалитети Градац (Градиште) и Црквиште у Риђевштици код Трстеника – резултати археолошких ископавања 1987. године	369
A. Ristić, D. S. Radisavljević: The sites of Gradac (Gradište) and Crkvište in Ridevštica near Trstenik – results of archaeological excavations in 1987	399
А. Ђукић: Средњовековне и раноновековне надгробне плоче из села Церова код Рудника	401
A. Đukić: Medieval and Early Modern gravestones from the village of Cerova near Rudnik	418

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ

CONTRIBUTIONS FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

С. Митић: Наводони гробни налаз са Новог Брда из средњовековне збирке Народног музеја Ниш	419
S. Mitić: Alleged grave find from Novo Brdo from the medieval collection of the National Museum Niš	435

ПРИКАЗИ

REVIEWS

Selena Vitezović, Christoforos Arampatzis (eds.) HUNTING AND FISHING IN THE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC: WEAPONS, TECHNIQUES AND PREY, Archaeopress, 2024 (Ivana Dimitrijević)	439
---	-----

IN MEMORIAM

Андреј Михајлович Обломски (1957–2023) (И. О. Гавритухин, Н. В. Лопатин)	445
Љиљана Мандић (1952–2024) (Д. Милосављевић)	451
Душан Крстић (1927–2024) (Н. Радојчић)	459

ДОДАТАК

APPENDIX

Упутство ауторима	464
Guidelines for the authors	465
Уређивачка политика	466
Editorial policy	467

РЕКОГНОСЦИРАЊЕ КРЕМАНСКЕ КОТЛИНЕ 2021. ГОДИНЕ

Владимир Михајловић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4442-3905>

Југослав Пендић

Институт Биосенс, Универзитет у Новом Саду
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9721-9209>

Александар Бандовић

Народни музеј Србије
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9696-2241>

Ирина Кајтез

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

Марко Јанковић

Филозофски факултет, Универзитет у Београду
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3891-8277>

e-mail: v.mihajlovic@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 28. 5. 2024.	УДК: 902.32(497.11)“2021”
Прихваћено: 23. 7. 2025.	

Апстракт: У склопу пројекта истраживања привременој римској утврђења у селу Кремна код Ужица 2021. године обављено је рекогносцирање Креманске котлине. Циљ визуелне пројекције био је проналажење локалитета из римској или каснобизантској епохи. Међутим, ипак је креманска област веома скромно археолошки истражена, одлучено је да се при рекогносцирању бележе сви остаци који се пронађу, без обзира на примарни тематски фокус. Рекогносцирањем је евидентирано стање на четири прелиминарна локалитета, пронађено је 10 локација на којима се налазе моћне хумке и забележено је 20 локација са околним археолошким материјалом. Од поменутог броја, највећи део чине локације на којима је пронађен од једног до четири фрагмента керамичких посуда, док је у седам случајева реч о идентификованим археолошким локалитетима. Пронађени материјал преовлађујуће не доноси прецизно временско одређење јер се најчешће ради о веома фрагментованим керамичким комадима. Једна од уочених специфичности је доминантно присуство уломака који највероватније потичу из локалне грнчарске производње, а за коју постоји могућност да је у овим карактеристикама остала непромењена независно од периода у којем је настала. Још један важан закључак илустрира се особености висинских терена, ионајвише у смислу њихове везаности која посебно илустрира могућности и домете археолошкој рекогносцирања.

Кључне речи: Креманска котлина, рекогносцирање, ревизија стања археолошких локалитета, хумке, римски период, средњи век



Сл. 1. Сателитски снимак остатака римског привременог утврђења на потесу Трговиште у Кремнима (Ужице, Србија; извор: GeoSrbija, <https://a3.geosrbija.rs/>)

Fig. 1. Satellite image of the remains of the Roman temporary camp at the site of Trgovište in Kremna (Užice, Serbia; source: GeoSrbija, <https://a3.geosrbija.rs/>)

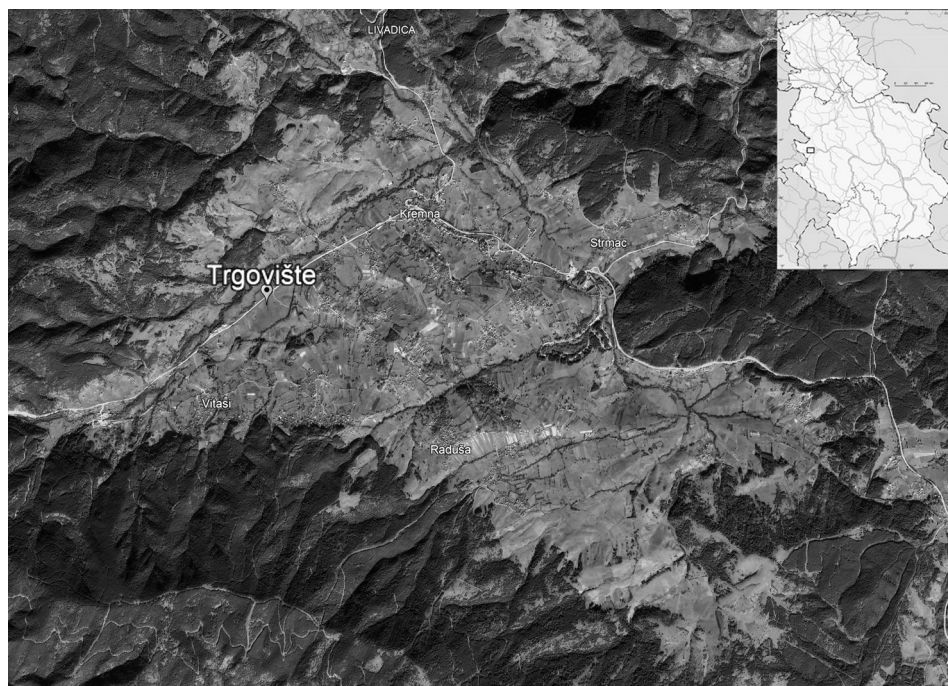
Увод

У атару села Кремна, општина Ужице, на потесу Трговиште, приликом прегледања сателитских снимака (Google Maps и Google Earth) и увида на терену, двоје аутора овог рада (Ирина Кајтез и Александар Бандовић), независно једно од другог, 2018. године уочили су остатке структуре израженог правилне основе (сл. 1). Даљом и детаљнијом анализом доступних снимака закључено је да се ради о остацима земљаних бедема издуженог правоугаоног облика и заобљених углова, са четири улаза и улазним барикадама, као и одбрамбеног рова који је опасивао трасу бедема. Димензије, изглед, начин конструкције и релативно правилна оријентација поменутих остатака упућивали су на могућност да се ради о римском утврђењу привременог типа, односно такозваном марш-кампу који је по својим одликама одговарао примерима познатим из других делова некадашњег Римског царства и датованим у период принципата (1–3. века н. е.). Ови остаци претходно нису били познати у стручној литератури, нити су се налазили у евиденцији надлежних институција, те стога нису били ни званично регистровани и

проглашени за непокретно културно добро – археолошки локалитет. Из овог разлога инициран је пројекат истраживања¹ остатака на Трговишту, који је у првој фази подразумевао магнетометријско снимање унутар и око земљаних бедема, али и рекогносцирање ширег подручја села Кремна. Овај рад је посвећен резултатима спроведене визуелне проспекције, док ће исходи истраживања остатака римског привременог логора, на којем су у међувремену извршена и сондажна ископавања, бити представљени другом приликом.

Рекогносцирање које је извршено током седам дана (19–26. септембра) 2021. године било је део пројекта истраживања остатака римског земљаног утврђења, те је и циљ теренске проспекције постављен у односу на потребу расветљавања његовог постојања и функционисања. Обилазак и прегледање терена стога су се првенствено односили на проналажење и документовање остатака из касногвозденодопског и римског периода, и у том смислу се могу окарактерисати као тематско рекогносцирање. Међутим, ако се узме у обзир уопштено слабо познавање археолошких остатака у креманском атару, одлучено је да се бележе све врсте трагова до којих би се долазило. Ово проистиче из чињенице да су археолошка истраживања креманског краја била ретка, а да су објављена грађа и литература последично скромног обима. Тако су досадашња ископавања ограничена на истраживање једног гроба унутар некрополе са хумкама из касног гвозденог доба на локалитету Црквине–Мисаиловићи (Зотовић 1972), и на ископавања на потесу Црквине–Чулићи, чији резултати, међутим, нису објављени и познати су само на основу интерног извештаја који је 2007. године руководитељка упутила Народном музеју Србије (Мандић 2007; вид. даље у тексту). С друге стране, знања о археолошким остацима у креманском крајолику постоје још од 19. века и тичу се три потеса на којима се налазе делови камених споменика из римског периода: Црквине–Мисаиловићи, Стаменића гробље и Ерића гробље (Мандић 2015, 206–211; вид. даље у тексту). Поред њих кратко се помињу три праисторијска тумула на потесу Ерића гробље (Зотовић 1972, 4), док смо од мештана добили сведочења о обиласцима терена које су спроводили Љиљана Мандић и Милоје Мандић, али која нису објављена и можда се налазе у интерној документацији Народног музеја Ужице. Укратко, креманска област представља готово потпуну археолошку непознаницу, због чега смо се и водили одлуком да евидентирамо све уочене остатке, без обзира на примарни фокус пројекта.

¹ Чији је носилац био Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, а који су финансирани Министарство културе и јавног информисања Републике Србије и Град Ужице. Стручну екипу под руководством Владимира Михајловића чинило је десеторо чланица и чланова: Александар Бандовић, Ирина Кајтез, Југослав Пендић, Марко Јанковић, Тамара Шаркић, Димитрије Марковић, Невена Пантић, Предраг Ђерковић, Маша Богојевић и Немања Павловић.



Сл. 2. Креманска котлина и позиција локалитета Трговиште (извор: Google Earth)

Fig. 2. Kremna basin and the position of the site of Trgovište (source: Google Earth)

Основне природне одлике креманској подручја

Креманска котлина припада западној Србији, Општини Ужице, и јасно је рељефно омеђена планинама у саставу Динарског масива: Таром на северу, Шарганом на западу, Златибором на југу и Кадињачом и Рудинама на истоку. Котлина је површине око 16 км² (мерено ваздушном линијом) и изгледа као висораван окружена поменути планинским венцима (сл. 2; вид. топографску карту Titovo Užice 1:25000, 528-1-3 и 528-1-4 из 1971.). Њена релативна заравњеност и просечно нижа надморска висина (од око 800 м) у односу на планине које је окружују проистиче из чињенице да је кремански басен био језеро у периоду доњег миоцена ($\pm 21,4$ –17,7 милиона година пре садашњости). Пошто се у периоду 17,7–16 милиона година пре садашњости језеро исушило, услед каснијих тектонских покрета његова некадашња површина је уздигнута, а на језерски седимент су затим даље утицали ерозивни и алувијални процеси. Услед овога педолошку погледу чине доњемiocенски језерски и алувијални седименти, серпентинизирани перидотит и квартерни алувијални седименти, док се на њима налази хумусно силикатно земљиште упадљиво мале дубине до 0,3 м (Perunović

2014, 50–58; Мисаиловић 2015, 25–30; Зеремски 1954). Креманска котлина испресецана је бројним сталним и повременим воденим токовима који чине два већа слива. На северном делу басена налази се река која је позната по именима Братешина, Трговишка река и Јелав, у зависности од деонице свог тока. Она тече правцем З–И од Шаргана до североисточног краја Креманске котлине, где се спаја са Коњском реком, Ужичким и Томића потоком, образујући Ћетињу. У јужном делу креманског басена је слив Карачице, који чине бројни мањи токови, међу којима су најзначајнији Каони поток, Селачка река и Криваја поток (Мисаиловић 2015, 43–44). Пошто спада у ред високих котлина динарског система, кремански басен се одликује субпланинском климом, која у садејству са рељефом и педолошком подлогом исходује преовладавањем пашњака, ливада и шума, са веома малим уделом површина намењених земљорадњи (вид. Мисаиловић 2015, 46). Услед тога што представља релативно заравњен терен између великих планинских венаца, Креманска котлина је природна саобраћајница и кроз њу пролази савремени магистрални пут Ужице–Вишеград, пратећи исту вишевековну или чак вишемиленијумску трасу.

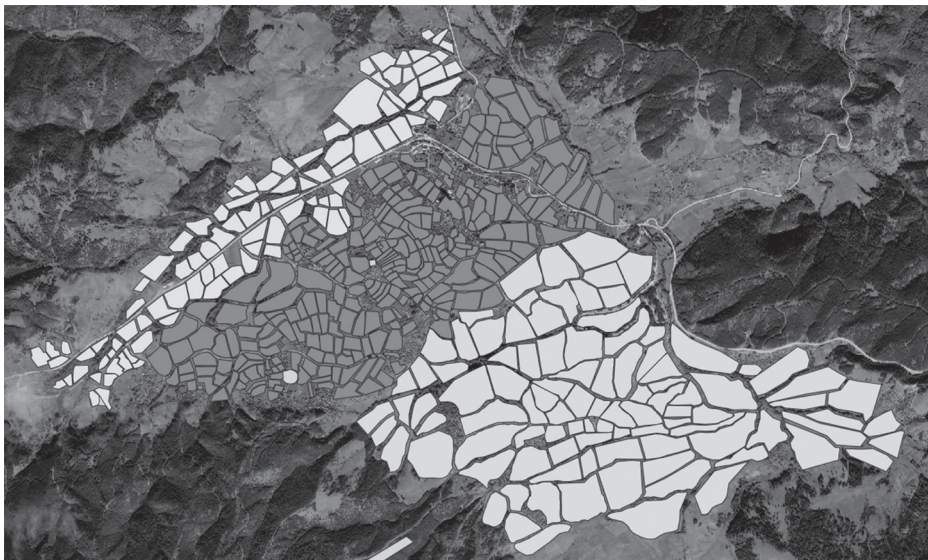
Методолошки оквири и поступци

Рекогносцирање Креманске котлине испланирано је и изведено уз поштовање установљених и општеприхваћених стандарда и поступака визуелне проспекције терена. Ово се пре свега односи на систематски и плански устројено прикупљање тражених података унутар просторно јасно дефинисаних мањих целина, са бележењем дистрибуције покретних и непокретних налаза и карактеристика терена, наравно у односу на постављене циљеве истраживања (Banning 2002; Hite and King 2016). Као што је наглашено, због веома ограниченог археолошког познавања креманског подручја истраживање је узимало у обзир све потенцијално релевантне археолошке остатке, иако је жижа интересовања била усмерена на касногвозденодопски и римски период. Важно је нагласити да је рекогносцирање подразумевало директан обилазак и прегледање терена (тзв. пешачко прегледање површине – Banning 2002, 41), са просторном евиденцијом непокретних, односно бележењем и прикупљањем покретних материјалних трагова са површине тла.²

² Рекогносцирање није обухватало ни неинвазивне методе детекције попут геофизичких, магнетометријских, радарских продирућих (Ground-penetrating radar) или ласерских (LiDAR) снимања (изузев простора римског земљаног утврђења на локалитету Трговиште), нити инвазивне попут мањих сондажних ископавања или прикупљања потповршинских налаза помоћу детектора метала.

Истраживање је било подељено у више фаза, од којих је прва обухватала предтеренске припреме. У ову групу активности је спадало консултовање претходне литературе о налазима и налазиштима у Креманској котлини, али још значајније, упознавање и анализа доступних картографских и аерофото извора података. Најпре се приступило детаљном прегледању сателитских снимака доступних преко програма Гугл Ерт (Google Earth), што је подразумевало тражење обриси и облика који из ваздушне перспективе могу да индикују археолошки интересантне остатке и структуре. У случају проналажења таквих појава, они су означавани у програму Google Earth и сви су на крају били обједињени у истом софтверском фајлу. Осим тога, анализирани су и авио-снимци Креманске котлине из ранијих периода снимања терена за војне потребе (прибављени из архиве Војногеографског института „Генерал Стеван Бошковић”) како би се детектовале локације са конфигурацијом и карактеристикама терена које би могле бити археолошки релевантне. Са истом намером, али и са додатним циљем издвајања археолошки индикативних топонима, детаљно су анализирани и војне топографске карте (Titovo Užice 1:25000, 582-1-3 и 582-1-4 из 1971). Напослетку, сви подаци добијени помоћу побројаних поступака обједињени су и кумулативно интегрисани унутар истог Google Earth фајла, а овиме је заправо добијена карта која је служила као референтни оквир за даље спровођење истраживања, на којој су се налазиле локације прелиминарно одређене као вредне непосредне провере.

Следећи методолошки корак укључивао је дефинисање просторних целина намењених за теренски обилазак. Читава површина Креманске котлине најпре је подељена на три основна подручја, од севера према југу, тако да је свако од њих обухватало мањи, географски и топографски смислен део простора за рекогносцирање (сл. 3). Северно подручје (тј. сектор), означено римским бројем I, укључивало је делове креманске области у току реке Братешине, од Шаргана на западу до Кадињаче и Рудина на истоку. Главна просторна оса за овај сектор био је магистрални пут Ужице–Вишеград (поред којег се налази и римски земљани логор), односно заравњени терен који се простирао по ± 250 м јужно и северно од саобраћајнице, односно до обронака Таре на северу, и почетка брдовитијег рељефа средишњег дела котлине на југу. Површина коју је захватало подручје I износила је око 4000 x 500 м (мерено ваздушном линијом). Друго подручје (тј. сектор), означено римским бројем II, захватало је средишњи део простора креманске области са димензијама око 3700 x 1400 м. Оно је укључивало данашњи централни део села са засеоцима, кућама и парцелама које се налазе на уздигнутом побрђу између слива Бра-



Сл. 3. Простор Креманске котлине издељен на три „подручја за рекогносцирање“, унутар којих су дефинисане мање „јединице за обилазак“

Fig. 3. The Kremna basin divided into three Prospection Sectors, each containing smaller Prospection Units

тешине на северу и слива Карачице на њеном југу. Коначно, треће подручје (III), на југу, обухватало је површину максималних димензија 4300 x 2300 м, а омеђено је тако да захвата реку Карачицу са њеним бројним притокама попут Каоног потока, Селачког потока и Криваје. Осим географско-топографских одлика, на дефинисање сектора је утицао и критеријум претходно познатих локалитета: у подручју I референтне просторне тачке била су утврђење на Трговишту и локалитет Црквине–Мисаиловићи; у подручју II локалитет Стaменића гробље; а у подручју III Ерића гробље.³ Простор за рекогносцирање је раздељен на три мања подручја због намере да стручна екипа од једанаесторо чланова буде подељена у три тима, при чему би сваки преузео по један сектор за проспекцију. Подела посла по начелу унапред установљених сектора додељених тимовима имала је за циљ бољу међусобну координацију, максимално искоришћавање радног потенцијала, као и спречавање да различити тимови иду у вишеструке обиласке истих површина.

Три подручја на које је подељен простор Креманске котлине додатно су издељена на још мање целине предвиђене за визуелну проспекцију. Ове целине су назване *јединицама за обилазак* (ЈО), а њихове границе су ручно

³ Из описане просторне организације сектора искључене су парцеле у саставу касарне Војске Републике Србије, која се налази у источном делу, при самом улазу у котлину и село Кремна.

исцртане у програму Google Earth. Критеријуми за омеђавање јединица за обилазак били су видљиве карактеристике терена, постојеће визуелне, рељефне, вегетацијске или катастарске поделе, односно оне особине које су на снимцима поменутог програма деловале као јасан и смислен белег. И поред општег стандарда који се употребљава при површинској проспекцији терена, а који подразумева одређивање геометријски правилних јединица за рекогносцирање (најчешће правоугаоних и истих димензија), овде је слеђена логика праћења реалних просторних односа на терену, односно постојећих „чиниоца крајолика” (*landscape elements*, вид. Banning 2002, 87). Иако су овиме добијене целине неправилних страна и неједнаких површина, оне су у ствари много боље одговарале задатим топографским условима него што би то био случај са вештачки пројектованим јединицама истих облика и величина. Следећи ово начело, простор предвиђен за рекогносцирање издељен је на укупно 466 јединица за обилазак: у подручју I – 95, у подручју II – 272, и у подручју III – 99. Свака јединица за обилазак означена је посебним бројем, који се састојао од броја подручја/сектора обележеног римским бројем и редног броја јединице за обилазак који је континуирано обележаван арапским бројевима. Опцртане границе јединица за обилазак учитане су у обједињујући Google Earth фајл који је садржао и све податке унете у претходној предтеренској фази пројекта, тј. локације познатих локалитета, и индикативних топографских и топонимских места. Овим је решено и именовање локалитета у случају њиховог проналаска јер би, уместо провизорног и арбитарног означавања какво се раније практиковало, они били обележени бројем јединице за обилазак, чије су границе веома прецизно, тј. геореференцирано одређене.

С тим у вези је још једна и кључна одлика овог поступка: у програму QGIS⁴ учитане су и геореференцирано преклопљене све доступне подлоге: 1) Google Earth фајл са омеђеним јединицама за обилазак и другим унетим појединостима, 2) аерофотографије, 3) топографске и педолошке карте. На овај начин је добијена база свих прикупљених података на једном софтверском месту и у неколико различитих слојева подложних даљој манипулацији у току коришћења. Овај QGIS фајл је затим учитан на мобилне телефоне чланова сва три тима стручне екипе на којима је инсталирана апликација QField,⁵ која омогућава тачно ГПС лоцирање мобилног уређаја при његовој повезаности са интернетом преко мобилних оператора. Ово је омогућило да на терену сваки тим има јасан увид у границе појединачних јединица за оби-

⁴ <https://www.qgis.org/en/site/>.

⁵ https://play.google.com/store/apps/details?id=ch.opengis.qfield&hl=en_US.

лазак, као и тачну локацију и руте сопствених кретања. Додатна добробит ових софтверских алата је могућност узимања тачних координата за реалне тачке у простору (са занемарљивим опсегом грешке од неколико десетина центиметара), односно евидентирања дистрибуције површинских налаза, простирања непокретних остатака, структура или површинских трагова и обриса.⁶ Другим речима, помоћу мобилних телефона са андроид оперативним системом и инсталираним поменути програмима, стручна екипа је у потпуности била опремљена за сналажење и кретање кроз реални простор, као и за евидентирање налаза узимањем тачака на лицу места.⁷

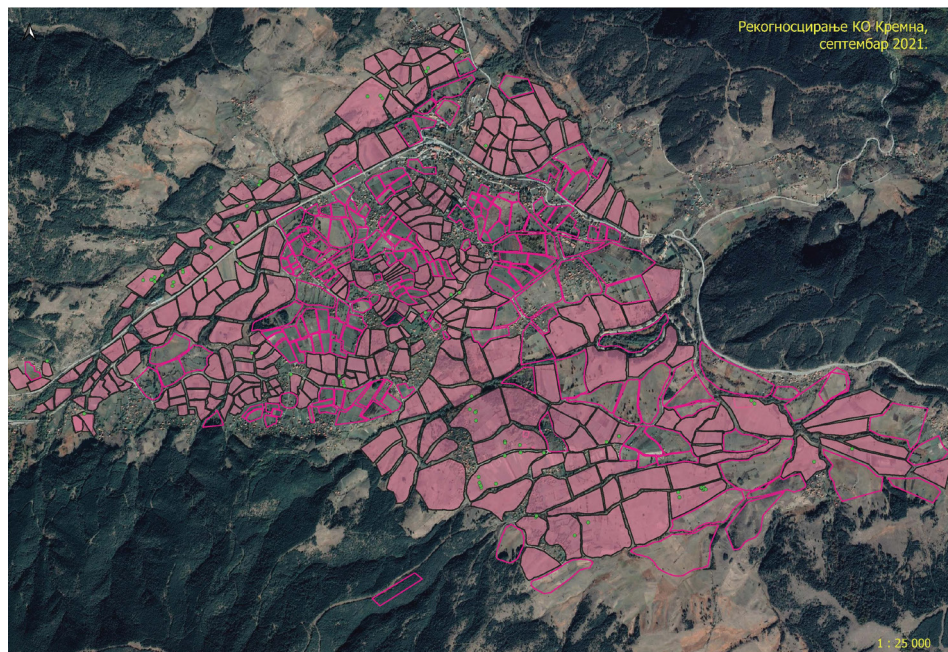
Обилазак терена је спроведен у току седам радних дана (19–26. 09. 2021.) који су у погледу функционисања испланираног начина деловања у потпуности били успешни и без икаквих сметњи. Пошто је због ограничених фондова период теренских активности морао бити ограничен, од почетка пројекта је напуштена идеја о идеалном исходу у којем је прегледан сваки педаљ простора предвиђеног за рекогносцирање. Уместо тога, предност је дата систему одабира јединица за обилазак за које је било највише индиција да се на њима нешто налази (на основу предтеренског припремног истраживања), као и онима које су по својој теренској конфигурацији деловале најпогодније за смештај насеља, некропола или других насеобинских, економских или религијских структура. Другим речима, донета је одлука да се пре свега провери површина римског земљаног логора, његово непосредно окружење, заравњени део Креманске котлине око магистралног пута Ужице–Вишеград, већ познати локалитети и њихове околине, те заравњени терени у сливу Карачице у јужном делу котлине.

Резултати теренских активности

Визуелна проспекција терена је спроведена на укупно 281 јединици за обилазак (у подручју I – 78 од дефинисаних 95, у подручју II – 140 од 272, у подручју III – 63 од 99), што износи око 60% од првобитно предвиђеног броја просторних целина за проспекцију (сл. 4). Јединице које су остале нерекгносциране смештене су на рељефно неповољним просторима, ограђеним има-

⁶ Употребу ових програма и апликације, учитавање података, подешавање и прилагођавање параметара потребама пројекта, као и обуку чланова екипе за њихово коришћење предложио је и спровео Југослав Пендић.

⁷ Зарад предострожности, на терен су ношени и одштампани делови карте са дефинисаним јединицама за обилазак, као и копије топографске карте и друга уобичајена опрема за рекогносцирање по „пре-дигиталном” моделу. Подразумевано, за евидентирање је на располагању била и стандардна опрема за фотографисање (фото-апарати и дрон) и техничко скицирање.



Сл. 4. Јединице за обилазак које су рекогносциране током теренских активности (осенчене површине)

Fig. 4. The Prospection Units surveyed during the field activities (shaded areas)

њима и окућницама, и насељеним деловима села, због чега је и највећи број њих на подручју II. Приликом рекогносцирања Креманске котлине стекао се увид у стање четири претходно позната локалитета, констатовано је 10 нових локација са (могућим) непокретним археолошким остацима и 21 локација на којој је пронађен керамички материјал из премодерног периода (сл. 5).

Претходно познати локалитети

Групу раније евидентираних локалитета у креманској области чине Стаменића гробље, Ерића гробље, Црквине у засеоку Мисаиловићи и Црквине у засеоку Чулићи. Прва три локалитета помињу се у публикованој литератури још од 19. века (вид. Зотовић 1972; 1973, 16; Мандић 2015, 206–211 са наведеном старијом литературом), док је четврти познат из извештаја о ископавањима спроведеним 2005. године (Мандић 2007). Циљ нашег обиласка ових локалитета био је увид у њихово тренутно стање, као и провера да ли се у њиховој ближој и даљој околини налазе остаци који раније нису констатовани, нарочито ако се има у виду да су на све четири локације претходно пронађени камени остаци (надгробни споменици, жртвеници и архитектонски делови) датовани у римски период.



Сл. 5. Просторна дистрибуција констатованих локација са археолошким остацима:

- 1) локалитети познати одраније (кружне ознаке за место са називом локалитета);
- 2) могући непокретни остаци – хумке (беле чиоде са називом Т и редним бројем);
- 3) локације са керамичким материјалом – један до три уломака (беле чиоде), три до 15 уломака, тј. могући новооткривени локалитети (црвене чиоде са ознаком L и редним бројем)

Fig. 5. Spatial distribution of locations with archaeological remains: 1) previously known sites (red circle placemarks with the site's name); 2) potential barrows (white placemark pins labelled as T with number); 3) locations with pre-modern ceramic fragments: from 1 to 3 sherds (white placemark pins), from 3 to 15 sherds (red placemark pins labelled as L with number)

1) Локалитет Стаменића гробље налази се на брду непосредно поред устаничког шанца (катастарске парцеле 5853, 5854). Његова главна особина је присуство великог броја обрађених комада и блокова камена, од којих су неки несумњиво из римског периода и представљали су надгробне споменике или делове камене оgrade за омеђивање гробних парцела. На ово упућују бордуре и профилације које су уоквиравале натписно поље, што је уочено на неким од њих, као и вегетабилне и фигуралне декорације видљиве на неколико других камених блокова. Највећи део комада камена је само тесан у форми блокова и вероватно су служили као део ограда гробних парцела на чијој је средини био ципус са натписом, што одговара гробној структури која је у домаћој литератури позната као *area maceria cincta*. Приликом обиласка локалитета уочен је 51 комад обрађеног камена различитих ди-



Сл. 6. Затечено стање римских камених споменика на локалитету
Стаменића гробље

Fig. 6. The state of stone remains at the site of Stamenića Groblje

мензија, који су јасно уочљиви на простору савременог гробља, али бар још 10 таквих комада лежи испод густе багремске вегетације, те је до њих било немогуће доћи. Иако Вулић (1948, 246), следећи саопштење Сергејевског, наводи постојање шест камених блокова из римског периода (што понавља и Мандић 2015, 208–209), није могуће прецизирати да ли и неки од осталих комада нису припадали конструкцијама из римског доба јер се у највећем броју случајева ради о фрагментима архитектонских елемената који немају другу обраду осим тесања страница. Неопходно је напоменути да су неки од њих у скорије време доживели додатну фрагментацију и девастацију, да се сви налазе у лошем стању и неизбежно даље пропадају због изложености атмосферским приликама и деловању људи.⁸ Тако је ципус са представом Атиса о којем су известили ранији истраживачи поломљен, а ниједан од споменика са фигуралним представама није виђен на локалитету, док је на неколико фрагмената који су некада имали фигуралну и орнаменталну декорацију она данас нераспознатљива и обриси се једва назире (сл. 6).

Неки од камених блокова, а нарочито они чије су ивице неправилно притесане да задовоље форму гробних мраморова, највероватније потичу из средњовековног или каснијег периода (о томе поново сведочи и извештај Димитрија Сергејевског, који преноси Вулић [1948, 246] а понавља га и Љ. Мандић [2015, 208–209]). Према информацијама које нам је пружио Војкан Милутиновић, археолог Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, постоји могућност да су камени блокови из римског периода пренети на ову локацију и да су служили као надгробници у секундарној употреби, било у току средњег или раног модерног доба. Како ископавања на локалитету нису никада спроведена јер се у последњих двестотинак година овде налази једно од сеоских гробља, остаје непознато да ли је овај локалитет био у употреби у римском периоду. Мада је за потребе овог истраживања као радна претпоставка узимано да Стаменића гробље јесте локација римскодобне некрополе, подаци које је пружио В. Милутиновић, као и чињеница да неки од блокова из римског доба изгледају недовршено (тј. као полуфабрикати), доводи у питање поменути хипотезу. Додатно, на самом гробљу и у његовом непосредном окружењу нема никаквог покретног археолошког материјала који би могао да се очекује као последица укопавања савремених гробова (да се на овом потесу заиста налази локалитет из римског периода). Још значајније, у непосредној околини Стаменића гробља (у пречнику од око 150 м

⁸ У том смислу је важно напоменути да смо од мештана добили информацију како је приликом изградње оближње куће и ограде поломљено и бачено неколико камених блокова који су били сметња грађевинским радовима.

ваздушном линијом) нису пронађени никакви покретни археолошки налази, чак ни на неколико земљишних парцела које се узоравају. Последишно, остаје отворено питање да ли је Стаменића гробље заиста примарни положај римскодобног каменог материјала или је он ту донет са неког другог места. Сачувана декорација на неколико блокова према стилским одликама указује на период 2–3. века, што је време када се може датовати и локалитет са којег су они потекли, где год се он тачно налазио. Осим могућности да је на тој локацији постојала римскодобна некропола, ваља допустити и хипотезу да комади камена потичу из неке клесарске или каменорезачке радионице (ако се имају у виду недовршени примерци).

2) Локалитет Ерића гробље налази се на узвишењу у јужном делу Крманске котлине у истоименом засеоку (катастарска парцела 8545). Позиција на којој се налази има непосредну визуелну комуникацију са брдом на којем је Стаменића гробље, а ваздушном линијом су ови локалитети удаљени око 1100 м. Осим што је одраније познато да се овде налазе комади обрађеног камена из римског периода, Зотовић (1972, 4) на овој локацији спомиње три праисторијска тумула пречника око 15 м који су потенцијално угрожени укопавањем савремених гробова. Поред тога, према Љ. Мандић (2015, 210) на локалитету је Републички завод за заштиту споменика културе 1968. спровео сондажна истраживања, у чије је резултате она имала делимичан увид кроз музејску документацију. Међутим, појединости ископавања нису објављене, те се за овај локалитет спомиње само један жртвеник са розетом без натписа, разбацани и полуукопани римски споменици и делови архитектонске пластике и претежно разлупани споменици који су девастирани ширењем и укопавањем нових гробова (Мандић 2015, 210).⁹

На основу нашег рекогносцирања је потврђено да се на локалитету налази један жртвеник са розетом у горњем делу и делимично очуваним натписом (од којег се препознају само понека слова),¹⁰ као и да су мештани приликом нових укопавања гробова и зидања зграде за погребне помене повалили и на једном месту набацали велике комаде архитектонских елемената (сл. 7). Неки од ових комада имају јасну профилацију која указује да се највероватније радило о архитравним гредама или пак елементима ограде

⁹ Важно је поменути и то да документација са ископавања које наводи Љ. Мандић није пронађена у архиви Републичког завода за заштиту споменика културе и остаје непознато о каквим истраживачким активностима се у ствари радило.

¹⁰ Колега Предраг Ђерковић, члан стручне екипе, употребом фотограметријске методе и софтверске обраде података успео је да реконструише добар део натписа на споменику. Примена ове методе и добијени резултати предмет су његовог мастер рада одбрањеног на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду (Ђерковић 2023).



Сл. 7. Затечено стање камених споменика на локалитету Ерића гробље

Fig. 7. The state of stone remains at the site of Erića Groblje

израђене од великих камених блокова. Обрађени и тесани комади камена до којих се могло доћи фотографисани су, али је добар део остао при дну формиране гомиле, односно недоступан за документовање. Остаје непознато да ли су комади обрађеног камена на свом оригиналном месту или су овде допремљени још пре модерног коришћења простора као гробља. Њихове димензије и број, као и сведочење мештана да се и даље налазе у земљи приликом ископавања гробних рака, указују да се испод савременог гробља налази римскодобни локалитет. С друге стране, ако се има у виду пример

Стаменића гробља, не може се одбацити могућност да су блокови донети у средњем веку или раном модерном добу са неког другог места, а да су овде имали секундарну употребу као гробни белези неке касније некрополе на којој се формирало савремено гробље које је још увек у употреби.

Иако је овај локалитет претходно протумачен као римскодобна некропола, и када се остави по страни могућност да су комади обрађених каменних блокова донети са неког другог места, на њему нису уочени остаци надгробних споменика који би то непосредно потврдили. Жртвеник и архитектонски елементи могли су бити у саставу неке сакралне целине, на пример храма, али је немогуће било шта тврдити без спровођења ископавања. Осим тога, на простору данашњег гробља нису пронађени покретни археолошки налази, док керамички материјал евидентиран на неколико локација у близини Ерића гробља (вид. даље у тексту) не може недвосмислено да се определи као римскодобни и постоји вероватноћа да је из других периода (тачније, он не показује типичне карактеристике римске провинцијске керамичке продукције). Другим речима, као и у случају „Стаменића гробља”, и остаци на „Ерића гробљу” несумњиво сведоче о постојању римскодобних локалитета, али је за сада немогуће недвосмислено тврдити да је његова оригинална локација баш на овом потесу.

На крају, неопходно је напоменути да три праисторијска тумула која је евидентирао и у свом раду споменуо М. Зотовић (1972, 4) приликом нашег обиласка терена нису уочена и могуће је да су у међувремену потпуно поравната.

3) Локалитет Црквине у засеоку Мисаиловићи налази се на узвишењу, изнад пута који води за Тару (на катастарским парцелама 3240, 3217/1, 3217/2). Присуство комада обрађеног камена, од којих су неки очито из римског доба, познато је одраније (Зотовић 1972: 4–5), док Љ. Мандић (2015: 207) пише да су Археолошки институт и Народни музеј у Ужицу на локалитету спровели сондажно ископавање 1986, а да се теренска документација налази у Музеју. Међутим, она не спомиње какви су били резултати тих истраживања, те остаје непознато да ли је и шта тачно пронађено, односно из којег је периода. Постоји могућност да су ископавања из 1986. у ствари била наставак претходних истраживања гвозденодопских тумула и да се уопште нису тицала површине мимо хумки које су овде некада постојале (Зотовић 1972), али нисмо успели да уђемо у траг документацији.

На локалитету је приликом обиласка потврђено присуство 15 целих и фрагментованих комада обрађеног камена различитих величина (сл. 8). Од ових је један већ посведочени римски надгробни споменик на којем се



Сл. 8. Затечено стање камених споменика на локалитету Црквине–Мисаиловићи

Fig. 8. The state of stone remains at the site of Crkvine–Misailovići

раније видео натпис (који је и забележен), али који је у међувремену услед изложености атмосфералијама нестао и голим оком је видљиво тек неколико слова. Осим њега, из римског периода могу бити један камени квадер и остатак базе за стуб, док су остали комади тесаног камена могли бити део неке римскодобне архитектонске (фунерарне) конструкције (Зотовић 1972: 5; Мандић 2015: 207), али су такође могли да служе као надгробни белези у средњем веку или касније. На простору на којем се налазе камени блокови, као ни у његовој непосредној околини, нису пронађени непокретни или покретни археолошки налази на основу којих би се могло рећи нешто више о његовом карактеру и периоду коришћења. Као и у претходна два случаја, могуће је да се на овом потесу налази римскодобна некропола, али је такође могуће да су надгробни споменик, тесани квадер, база за стуб и остали комади обрађеног камена били у секундарној функцији и да су донети са неког другог места на којем су се оригинално налазили.

4) Локалитет Црквине у засеоку Чулићи налази се на побрђу испод Карађорђевог шанца (на катастарским парцелама 3851/3, 3852). Локалитет је познат на основу прелиминарног извештаја са ископавања која су извели археолози Народног музеја у Ужицу 2005. године на укупној површини од око 65 м². Ова ископавања су наставак дводневних интервентних сондажних

истраживања спроведених 2004, када су пронађени темељи зидова и подница са две фазе, као и римскодобни жртвеник за који је претпостављена секундарна употреба као часне трпезе. Зидови објекта су били грађени од камена и кречног малтера, у објекту је откривен „малтерни подни носач”, а у грађевинском шуту остаци профилисане базе стуба. Ископавања су у знатно већем обиму радова настављена 2005, уз претпоставку да је реч о средњовековном сакралном објекту, и том приликом су пронађене велике групе плочастог и ломљеног камена, „откривени су периметрални зидови правца исток запад, у сонди 1, грађени од ломљеног камена и кречног малтера који међусобно дефинишу просторије објекта, и наговештавају његову сложено формалну организацију и суштинску структуру функционалне целине” (Мандић 2007, 1). Међутим, иако су ископавања 2005. трајала 25 дана, у извештају се помиње да нису откривени покретни налази који би хронолошки приближили време градње претпостављеног монументалног објекта.¹¹ Тренутно доступни део документације сугерише да је на локалитету пронађено укупно 26 комада камене пластике, и то фрагменти надгробних споменика, делови стубова и база за стубове, камене плоче (од којих једна са могућом рељефном представом), као и римскодобни жртвеник који се у извештају са ископавања тумачи као часна трпеза (Мандић 2007, 1). Како се за неке од ових фрагмената у списку инвентара наводи да на себи имају трагове малтера, док је за остатке објекта претпостављено постојање две хронолошке фазе, могуће је да су фрагментовани комади обрађеног камена служили као грађевински материјал. Међутим, како ни план ни хронологија пронађених грађевинских остатака нису јасно дефинисани, претпоставка о средњовековном сакралном објекту по свему судећи представља оквирну оцену.

Приликом нашег рекогносцирања локалитет је примећен јер су римскодобни жртвеник¹² (сл. 9) и комади камена из рушевинског слоја ископаног објекта и даље видљиви на површини. На тлу се такође могу препознати трагови укопа сонди (мада се њихове величине и оријентације не

¹¹ У Народном музеју Ужице са ових ископавања чува се само део документације, тачније спискови: комада пронађене архитектонске пластике, „ситних налаза”, теренског инвентара, теренских цртежа и теренских фотографија, као и нивелмански дневник. С друге стране, међу постојећом документацијом нема теренског дневника, самих цртежа, фотографија, нити је за сада у депоу Музеја пронађен покретни археолошки материјал са ових ископавања.

¹² У извештају са ископавања помиње се да је на натписном пољу жртвеника уочљиво само једно слово – С (Мандић 2007, 1). Међутим, применом фотограметрије и софтверске обраде добијеног 3D модела, Ђерковић је установио да је жртвеник окренут наглавце, а успео је да добије и знатан део натписа по којем је реч о ари коју су Либеру Патеру посветили извесни Т. Аурелије и још један дедикант чије име није могуће растумачити (2023, 28–30). Према стилу аре, морфолошким карактеристикама натписа и имену дедиканта, она се може одредити у период од друге половине 2. до средине 3. века.



Сл. 9. Римски жртвеник на локалитету Црквине–Чулићи

Fig. 9. Roman votive altar at the site of Crkvine–Čulići

могу уочити), док се на фотографијама начињеним дроном примећују остаци зида правца пружања И–З, што је вероватно исти зид који се помиње у наведеном извештају. Важно је нагласити да су по површини локалитета прикупљени уломци керамичких посуда и опека који потичу из земље избачене приликом ископавања. Од 24 прикупљена примерка преовлађујућу већину чине релативно мали и хронолошки неодредиви фрагменти који највероватније потичу од трбуха посуда средње и грубе фактуре, са примесом ситних каменчића беле боје и у неким случајевима песка. Ови уломци имају различите боје спољашњих страна зидова (црвенкасте, сиве, тамносиве, браон и беж), неки од њих имају тамнију унутрашњост, а на неколико њих су приметни трагови употребе витла. Иако у овој групи постоје само два уломка која се могу уже приписати анатомским деловима посуда (један обод зделе и један дна – Т. I, 3, 4), према општим особинама се може претпоставити да се ради о средњовековном грнчарству. Поред поменутих 22 фрагмента прикупљена су и два уломка од фино пречишћене глине: један је део профилисаног дна посуде (могуће крчага) светлоранцасте боје, док је други вероватно део релативно танког трбуха, чије језгро има светлоси-



Сл. 10. Распрострањеност евидентираних земљаних хумки

Fig. 10. Spatial distribution of recorded earthen barrows

ву, а спољашња и унутрашња страна светлоранцасту боју (Т. I, 1, 2). Ова два фрагмента се могу одредити у римскодобну керамичку производњу, а уз присуство фрагмената камене пластике упућују на постојање слоја из римског периода. Поменуте околности покрећу питање да ли су остаци зидова пронађени приликом ископавања 2005. године оригинално и настали у средњем веку, или се радило о средњовековној изградњи на ранијим (касно) античким темељима и уз употребу фрагмената камене пластике као сполија.

(Пошеницијални) нејокејни археолошки остаци

Приликом рекогносцирања Креманске котлине констатовано је 10 локација на којима се налазе уздигнућа која би могла да представљају хумке. Сахрањивање под хумкама у креманском подручју познато је одраније и М. Зотовић наводи три потеса на којима је забележио њихово постојање (Ерића гробље – 3 тумула, Милановића ставе – 5 тумула, Мисаиловића поље – 13 тумула), од којих је једна халштатска и истражена (Зотовић 1972). Међутим, ови раније евидентирани тумули нису уочени приликом нашег обиласка терена, а поменутих 10 случајева (сл. 10) налази се на другим локацијама (на катастарским парцелама 9343/1, 3496 и 3502, 3488/2, 5495, 5026, 5006/1, 5003, 5005/2, 4759/1, 5312/1). Другим речима, уколико би се испоставило да су ова уздигнућа заиста насуте хумке, радило би се о новооткривеним локалитетима.

Уочене структуре издвајају се у крајолику северног дела Креманске котлине, у непосредној или даљој околини тока Братешине. Ова чињеница може бити проузрокована намерним одабиром речног терена за формирање тумула, било из разлога везаних за погребна уверења, или зато што је дуж тока ове реке природна комуникација којом је водио пут и у периодима када су хумке настале. С друге пак стране, околност да су ова узвишења просторно везана за водени ток отварају могућност да се ради о насипању земље деловањем речног тока и стварањем алувијалног рељефа, или пак ерозивним процесима спирања и нагомилавања земље са виших терена ка речном току, издвојених 10 узвишења не мора нужно да представља вештачки настале хумке, нити се поуздано може тврдити да сви ови случајеви неизоставно представљају гробне тумуле. Опрез је неопходан и због чињенице да на њиховим површинама и у непосредним окружењима није пронађен покретни археолошки материјал, као и да већина њих нема правилне овалне или кружне основе и идеалне купасте облике.¹³ Измерене величине такође не показују правилности и крећу се у распону 5–19 м у пречнику и 1–2 м у висини. Узимајући све ово у обзир није могуће дати ни прецизније податке о њиховој хронолошкој припадности: иако је с једне стране оправдано очекивати да узвишења за која би се испоставило да су заиста хумке припадају периоду бронзаног и гвозденог доба (када је сахрањивање под тумулима било распрострањена појава), не може се искључити могућност да су хумке као гробне форме коришћене и у каснијим епохама.

Локације са њојекрећним археолошким налазима

У ову групу спада 21 документована локација на којој је пронађен покретни археолошки материјал. Готово искључиво су у питању уломци керамичких посуда и опека, са изузетком два метална налаза (од којих је један са простора римског привременог утврђења, а други потиче из модерног периода). На само две локације пронађено је више од 10 појединачних налаза, на четири локације је пронађено пет до седам појединачних налаза, док је на осталим констатован од једног до четири налаза, најчешће уломака керамичких посуда и фрагмената опека. У четири случаја ради се о уломцима посуда које су настале и коришћене у току 19–20. века, што се јасно препознаје по њиховој фактури, боји глеђи и сјајном премазу. Такође, и уломци

¹³ Само у три случаја (означена као тумули 2, 9 и 10 на сл. 10) могуће је говорити о релативно правилној кружности у основи и купастом облику насипа, док су у осталим ови параметри непотпуни или дискутабилни. Наравно, поменути критеријум није сигуран показатељ да неко узвишење не представља вештачки насталу хумку с обзиром на то да су оне могле бити девастиране и на различите начине знатно преобликоване од времена свог настанка.

опека проналажени на различитим локацијама припадају модерној продукцији, везаној за 20. век. Један број појединачних налаза је одбачен после прикупљања јер се приликом каснијег прегледа или прања испостављало да су у питању комади камена или фрагменти савремених црепова и цигли. Ова ситуација је резултирала издвајањем укупно 10 локација на којима је пронађен само један или два уломка керамичких посуда које су припадале премодерним епохама (Т. II). Међутим, ови уломци нису дијагностички ни у погледу хронолошке припадности, нити врсте и типова посуда, понајвише услед велике фрагментованости. Додатно, сви имају грубу или средњу фактуру коју одликује примеса од ситних каменчића беле боје (и понекад песка), а за коју се може претпоставити да представља локалну одлику грнчарске производње, будући да креманска котлина лежи на језерском стенском седименту беле и беличасто-жуте боје. Последишно, на овом степену археолошке истражености, тј. недостатка контекстуализованих керамичких налаза из креманске области, за прикупљене уломке се не може пружити прецизније тумачење.

С обзиром на претходно изнете околности, није могуће тврдити да све локације на којима је пронађен керамички материјал представљају археолошке локалитете. Будући да су један или два фрагмента на месту проналажења могли да дођу накнадно (нпр. ђубрењем или котрљањем са неке више коте у околини), такви случајеви не дају основа да се претпостави постојање археолошких остатака испод површине на којој су констатовани. Заправо, од 21 локације на којима је пронађен керамички материјал, само у седам случајева постоји већи степен вероватноће да се ради о материјалу са потповршинских локалитета, било на самом месту проналажења уломака, или у њиховој непосредној околини. Из овог разлога ће даље у тексту бити укратко представљено ових седам локација.

1) Локација се налази источно од привременог утврђења на локалитету Трговиште (катастарске парцеле 5348/3, 5349, 5350), односно с друге стране пута који се одваја од магистрале Ужице–Вишеград и иде према засеоку Панићи (вид. сл. 5). На површини овог потеса нису приметни било какви трагови структура, биљни белези или обриси, нити су они уочљиви на сателитским, аерофото и LiDAR снимцима. Тачније, на овом потесу није уочљиво било шта што би могло да индицира постојање локалитета и његовог карактера осим пронађених покретних налаза. Приликом обилазке терена пронађено је пет малих фрагмената керамичких посуда и комад згуре (Т. III-A). Њихова дистрибуција налази се на површини максималних димензија око 65 x 30 м. Прикупљени фрагменти нису дијагностички ни у

смислу анатомских делова који би помогли идентификацији врста и типова посуда, нити се одликују особинама за ближе хронолошко одређење. Малих су димензија и грубих фактура, унутар свих је уочљива премиса у виду ситних беличастих каменчића (вероватно из локалног геолошког седимента језерског порекла), а у једном и песак. Уломци су неједнаких дебљина зидова и имају црвенкастобраон боју, док у три случаја унутрашње стране фрагмената имају тамнобраонцрну боју. Један уломак керамичке посуде има јасне трагове накнадног горења (структура му је промењена, а спољашња површина се „љуспа”, Т. III-А, 1), што може бити индикативно ако се узме у обзир да је на овој локацији пронађен и комад згуре (Табла III-А, 2). На основу ископавања римског привременог утврђења 2022. и 2023. године установљено је да се уломци грубих керамичких посуда рађених у локалној преримској традицији налазе у унутрашњости утврђења заједно са римскодобним предметима попут закивака за обућу, делова војне опреме и стаклених посуда, што допушта могућност да су фрагменти са ове локације повезани са присуством војне јединице која је боравила у утврђењу. Свакако, ово је потребно узети са резервом и само као радну претпоставку.

2) Локација је пронађена на левој обали Братешине, северно од фабрике воде која се налази на магистралном путу Ужице–Вишеград (катастарске парцеле 4905/3, 4905/2, 4905/4, 4907). На површини нису уочени никакви непокретни остаци, вегетацијски трагови или обриси који би могли бити археолошки индикативни. На сателитском снимку, на површини где је концентрација пронађених уломака керамике највећа, уочљива је зона тамније боје у виду „флеке” максималних димензија око 50 x 40 м. Међутим, немогуће је рећи да ли ово сугерише постојање подземних археолошких остатака или је последица хидролошких процеса и ерозије. Осим тога, концентрација пронађеног керамичког материјала на заравњеном терену поред реке може бити последица спирања и котрљања са виших побрђа на северу, без обзира на то што приликом обиласка на њима није уочено ништа археолошки релевантно.

Када је реч о керамичком материјалу, ово је једна од ретких локација на којој је пронађено више од 10 уломака керамичких посуда на простору максималних димензија око 125 x 55 м, мада је њихова концентрација знатно већа на површини која заузима око 45 x 45 м (сл. 4). Укупно је пронађено 13 уломака (с тим да један потиче од савременог кровног црепа, а један од посуде из модерног доба), малих димензија и релативно „испраних” површина (што је вероватно последица тафономских или ерозивних процеса). Из ове групе издвајају се три фрагмента која потичу од посуда израђених од

веома добро пречишћене глине, при чему су на једном (релативно танких зидова и тамнобеле-беж боје) са унутрашње стране јасно уочљиви трагови употребе грнчарског витла (Т. III-Б, 1). Један уломак од фино пречишћене глине и светлонаранџасте боје могао би да буде део дна неке посуде или пак фрагмент грађевинске опеке, а један је припадао посуди танких зидова израђених од добро пречишћене глине која је при печењу попримила сивкасту боју (Т. III-Б, 2, 3). У сваком случају, за претходна три уломка постоји вероватноћа да потичу из римског периода, иако се то не може тврдити са потпуном поузданошћу. Осталих осам уломака припадало је посудама грубе фактуре, печених тако да су попримиле тамноцрвену, жућкасто-наранџасту, сиву и браон боју, са уочљивом примесом туцаног камена беле боје (могуће из локалног минералног седимента) и песка (у два случаја). На три фрагмента могуће је уочити трагове витла, од којих један са спољашње стране има и блага паралелна и згуснута удубљења налик „метличастом” орнаменту (Т. III-Б, 5). Један фрагмент је несумњиво накнадно горео, што се примећује по његовој измењеној структури (Т. III-Б, 4). За ову групу керамичких уломака није могуће пружити даље информације о врсти и величини посуда од којих потичу, а по својим карактеристикама неки од њих би могли да припадају позном средњем веку. На овом локалитету је такође пронађен мали комад згуре која највероватније потиче из процеса топлења гвожђа (Т. III-Б, 6).

Иако се на основу бројности керамичких налаза не може са сигурношћу говорити да се на овом потесу налази локалитет, ову могућност би свакако требало узети у обзир и додатно проверити локацију.

3) Локација се налази јужно од доњег тока потока Врелац, поред пута на потесу званом Луке (катастарска парцела 8021/1). Овде је, на узорањиву, на површини од око 40 x 25 м, пронађено 11 уломака керамичких посуда. Четири уломка потичу од анатомских делова посуда: два фрагмента обода, један врата и један ивице дна (Т. IV-A, 1–4). Од ових је најиндикативнији уломак врата и разгнута обода лончића средње фактуре рађеног на витлу, црвенкастобраон боје са спољашње стране и тамносивоцрне са унутрашње, са веома плитким орнаменталним(?) удубљењима која се налазе на спољашњој страни зида око ивице обода, и ободом чија је горња површина благо ужлебљена. Остали фрагменти су грубе фактуре, са примесама комада белих каменчића, различите боје спољашњих страна зидова, при чему седам од њих имају унутрашње стране тамнијих боја (тамносивоцрних). Изузев једног, сви остали фрагменти имају зидове средње дебљине. Према општим карактеристикама прикупљених фрагмената може се претпоставити да припадају периоду позног средњег века.



Сл. 11. Земљане хумке T1–10 на сл. 5

Fig. 11. Earthen mounds (T1–10 in Fig. 5)

Иако на терену нису примећени било какви други археолошки остаци, белези или обриси, на сателитском Google Earth снимку од октобра 2019. разазнаје се тамна линија која ограничава простор издужене овалне основе површине око 30 x 20 м и правца пружања СЗ–ЈИ. Интересантно је да се пронађени керамички уломци највећим делом концентришу управо унутар овог простора (сл. 11), док је с друге стране упозоравајуће да се на аерофотографијама и сателитским снимцима из претходних година ова линија не уочава, те се не може са сигурношћу рећи да ли је она индикативна у археолошком смислу.

4) Локација се налази на десној обали потока Врелац, северно од засека Богдановићи, одмах поред пута који води уз поток (катастарске парцеле 8318/3, 8318/4). Пронађена су четири мала фрагмента керамике на парцели која се обрађује и служи као башта, и то на површини димензија око 15 x 5 м.

Уломци су грубе фактуре, начињени од глине у коју су као примеса додавани комадићи камена беле боје (Т. III-Ц). Најиндикативнији примерак је фрагмент ниског врата и благо разгнута обода лонца рађеног на витлу, чија су лица зидова црвенкастобраон боје, док је језгро тамносиве (Т. III-Ц, 1). Немогуће је прецизирати хронолошку припадност фрагмената, али постоји могућност да потичу из касноантичког или средњовековног периода.

5) Локација се налази на њиви одмах поред Ерића гробља, с његове северне стране (катастарска парцела 8545). Захваљујући томе што је парцела била узорана, на простору површине око 10 x 10 м пронађено је пет уломака керамичких посуда, од којих је један модерне провенијенције. Остали уломци потичу од посуда од средње пречишћене глине са комадићима белог уситњеног камена као примесом, сиве и тамносиве боје, са још тамнијом бојом унутрашњих површина зидова (Т. IV-Б, 1–4). На два фрагмента са унутрашње стране је приметан танак слој који не представља премаз и вероватно је настао хватањем садржаја посуда за њене зидове. Један уломак потиче од врата и обода лончића рађеног на витлу, два су највероватније из предела врата, а један од трбуха. Нема основа да се прецизно одреди хронолошка припадност ових уломака и вероватно се ради о локалној производњи керамике коју је немогуће дефинисати без јаснијег археолошког контекста. Прелиминарно се може претпоставити да припадају периоду касне антике или средњег века, но ово треба узети са опрезом. Непосредна близина Ерића гробља, на којем се налазе већ поменути архитектонски остаци из периода 3. века (и можда касније) могли би бити у непосредној вези са присуством ове керамике, али и то је у домену радне хипотезе. Ваља још нагласити да на овом потесу нису констатоване било какве структуре, белези или обриси на самом терену, на сателитским, аерофото и дрон снимцима.

6) Прекопута Ерића гробља, у горњим деловима њива које се налазе на падини одмах испод пута (катастарске парцеле 8403/2, 8407, 8409/1), пронађена су три уломка керамичких посуда средње фактуре са примесом уситњеног камена беле боје (Т. IV-Б, 5–7). Боја печења ових уломака је црвенкаста, браон и сива, а два фрагмента имају изразито тамне унутрашње стране зидова. Датовање се не може прецизирати, мада постоји могућност да се ради о средњовековној керамичкој производњи. Такође није могуће проценити да ли се ради о локалитету, куда се он тачно распростире и каквог је карактера. На терену и снимцима нема никаквих индиција о неким структурама, обрисима или белезима, а ова локација је посебно издвојена због близине Ерића гробљу и могућности да је пронађени материјал спран и доспео с друге стране пута.

Овој локацији треба додати још један налаз који је констатован на нешто удаљенијем месту од претходно поменутих, такође испод пута који пролази поред Ерића гробља, али ближе некадашњем току потока који је данас исушен (катастарске парцеле 8426/1, 8426/2). Ради се о релативно крупном уломку лонца сиво-браон боје који је рађен од средње пречишћене глине са примесом ситних белих каменчића (Т. IV-Б, 8). Лонац је имао разгнут обод и профилисан врат, а по свим овим карактеристикама може се датовати у период позног средњег века. Као и у случају претходно поменутих фрагмената, ни овај није везан за било какве надземне структуре, обресе, вегетацијске белеге или друге особине терена које се могу видети голим оком или на снимцима различитих врста. Услед нагиба читавог овог потеса врло је вероватно да је уломак на место проналаска доспео спирањем са виших кота.

7) Локација се налази у засеоку Ерићи, на косини између пута и некадашњег тока данас пресушеног потока, ЈИ од Ерића гробља (катастарске парцеле 8430/2, 8436/1, 8436/2). На овој падини, на парцелама које се обрађују, на површини максималних димензија око 100 x 40 м, пронађено је шест малих уломака керамичких посуда (Т. IV-Б, 9–14). Пет њих је грубе и средње фактуре са примесама уситњеног белог камена (и у једном случају песка), различитих боја печења (црвенкасте, браон, сиве и тамносиве). У једном случају ради се о фрагменту врата посуде, у једном о уломку дна, док се за два фрагмента не може одредити којем су делу посуда припадали. Један фрагмент потиче од зделе кратког врата и благо задебљаног обода испод којег је изведена декорација пластичним моделирањем у виду траке полукружног пресека (Т. IV-Б, 9), а по тим својим карактеристикама наликује праисторијској керамичкој производњи. Пронађен је и један уломак посуде рађене на витлу сиве боје печења од добро пречишћене глине, која је са унутрашње и спољашње стране изгледа била премазана (Т. IV-Б, 14), што би условно могло да се определи у касноантичко доба. И поред ова два донекле особенија уломка, није могуће прецизирати којем периоду ова керамика припада. Има индикација да се претпостави касноантичка и средњовековна провенијенција, али се за грубе ситне комаде не може искључити ни праисторијска. На локацији нису примећене никакве друге индикације о постојању археолошког локалитета, нити се оне разазнају на аерофото и сателитским снимцима терена. Постоји могућност да керамика потиче са виших кота, а да је на месту проналаска доспела услед нагиба и спирања земље. Ово није било могуће проверити на терену будући да се изнад пута налазе ограђене куће са окућницама.



Сл. 12. Локација 3 са дистрибуцијом пронађених уломака керамичких посуда и тамном линијом која ограничава неправилан овални простор видљив на Google Earth сателитском снимку из октобра 2019.

Fig. 12. Location 3 with potsherds distribution and dark line marking the elongated area visible at the Google Earth satellite image from October 2019

Закључак

Резултати седмодневне визуелне проспекције Креманске котлине могу се самеравати и окарактерисати из двојаке перспективе. Са становишта примарно постављеног тематског оквира истраживање је исходovalo само делимичним успехом: није евидентиран ниједан локалитет који би без сумње могао да се припише касном гвозденом добу, односно времену непосредно пре укључивања овог краја у Римско царство, или пак раноримском периоду. Што се тиче римскодобних локалитета, на основу рекогносцирања је потврђено одраније познато присуство камене пластике на три локације (Стаменћа гробље, Ерића гробље и Црквине у Мисаиловићима), за коју је уочено драстично погоршање стања очуваности и знатна девастација. Међутим, и поред недвосмислене хронолошке припадности овог археолошког материјала, рекогносцирањем се није дошло до одговора да ли се на овим

локацијама заиста и налазе потповршински римскодобни локалитети, или су камени блокови, архитектонски делови, надгробници и жртвеници били у секундарној употреби, тј. допремљени на постојеће локације са неких других места. Као што је напоменуто, аерофотографије, сателитски снимци и карактеристике терена на поменутиим локалитетима не упућују на постојање подземних археолошких остатака, нити је на њима прикупљен покретни материјал из римског периода. Последишно, разрешење овог питања могуће је само употребом других метода истраживања, било да се они тичу неинвазивних снимања, или пак сондажних ископавања. Још је неопходно напоменути да су камени остаци на овим локалитетима каснији у односу на привремено утврђење на Трговишту: док је приликом ископавања 2022. и 2023. године установљено да оно потиче из 1. века и нема трагова употребе из потоњег времена, камена пластика са три претходно познате локације припада периоду друге половине 2. и 3. века. Другим речима, чак и да су римскодобни локалитети заиста тамо где камени остаци данас стоје, за њих се не може тврдити непосредна хронолошка и контекстуална повезаност са војним логором на Трговишту. Такође, ако се има у виду да камена пластика са Стаменића гробља и Црквина–Мисаиловића указује на некрополу (или више њих), док остаци на Ерића гробљу упућују на постојање сакралне структуре, остаје отворено питање где би могло да се налази истовремено насеље и каквог би карактера оно уопште било. Истраживање 2021. вођено је претпоставком да би насеље могло бити лоцирано негде дуж Каоног потока, будући да је његов ток отприлике на средини удаљености између Стаменића и Ерића гробља и да је тамошњи терен релативно заравњен и погодан за насеобине. Међутим, ова хипотеза није потврђена теренским радом, а на читавом потесу (оквирних димензија 2000 x 200 м) није пронађена ниједна локација са покретним археолошким материјалом из премодерног периода. Негативни исход теренског рада у овом погледу добијен је и за сливове потока Врелац и Карачица у јужном делу Креманске котлине: упркос заравњености терена и постојању погодних потеса за формирање насеобинских структура, ни у овом пределу нису пронађени римскодобни трагови било које врсте.

С друге стране, за остатке из римске епохе значајан је потес Црквине–Чулићи, на којем су извршена сондажна археолошка ископавања 2004. и 2005. године (Мандић 2007). Иако је у прелиминарном извештају наведено да се на том локалитету истражени остаци средњовековног сакралног објекта за чију градњу су секундарно употребљене римскодобне сполије (жртвеник, фрагменти надгробника, архитектонски делови), присуство неколико фрагмената керамичких посуда са одликама римске грнчарске производње

(који су прикупљени приликом рекогносцирања, а потичу из земље избачене у кампањи ископавања) допуштају могућност да се на овом потесу налазио римскодобни локалитет. Као и у случају раније разматраних локалитета, и овде се ради о жртвенику с краја 2–3. века, што подвлачи могућност да је у том периоду постојало насеље које је могло бити смештено или на локалитету Црквине–Чулићи, или у његовој непосредној близини. Да је лева страна тока Братушнице могла бити насељена у римском периоду, можда сведочи и локација 2, која се налази око 1 км узводно од локалитета Црквине–Чулићи, а на којој су пронађени уломци посуда који одговарају (касно)античкој керамичкој продукцији. Наравно, и за локалитет Црквине–Чулићи и за локацију 2 била би потребна георадарска снимања и сондажна ископавања како би се ове претпоставке провериле. Напослетку, за разлику од претходно дискутованих, локација 1 би се могла сагледати у светлу функционисања привременог римског утврђења: иако малобројни керамички материјал прикупљен на овом потесу не допушта датовање, непосредна близина логора, као и чињеница да су приликом ископавања његове унутрашњости (2022. и 2023. године) пронађени уломци керамичких посуда грубе фактуре и (највероватније) локалне производње, отварају могућност да је овај простор користила војна јединица која је ту била смештена (или се доводи у везу са њом).

Из перспективе секундарно постављених циљева, тј. прикупљања података о локацијама са археолошким остацима без обзира на период из којег потичу, рекогносцирање је дало издашније резултате. Пре свега, евидентирано је постојање 10 локација на којима се налазе земљана узвишења која би могла да представљају хумке. Мада се о њиховој хронологији ништа не може рећи, а најлогичније је претпоставити да потичу из периода бронзаног и старијег гвозденог доба (Zotović 1985, 19–23), не може се искључити могућност употребе ове гробне форме у млађе гвоздено доба, нити у каснијим епохама. У сваком случају, чак и ако би се испоставило да су само нека од констатованих узвишења вештачки настали тумули, ово би представљало новооткривене локалитете које ваља укључити у укупну археолошку евиденцију. Исто важи и за локацију 3, на којој број пронађених фрагмената керамичких посуда из средњег века, као и издужени обрис који се на том месту види на сателитском снимку, говоре у прилог постојању потповршинских археолошких остатака који се бар прелиминарно могу сматрати локалитетом. Коначно, керамички материјал који је прикупљен у ближој и даљој околини Ерића гробља (локације 5, 6 и 7) упућује да овај потес, шире узето, заједно са засеком Ерићи, има значајан археолошки потенцијал. Иако су прикупљени уломци грнчарије у највећем делу хронолошки неопредељиви,

постојање веће вероватноће да неки од њих припадају праисторијском, римском и средњовековном периоду, уз раније познате праисторијске тумуле и присуство римскодобне архитектонске камене грађе, индицирају употребу овог простора у више епоха. Могуће је да је узвишење на којем се налази засеок Ерићи (надморска висина око 850 м) пружало погодности за формирање доминантне просторне и визуелне тачке, те је било настањивано у више наврата.

Коначно, потребно је осврнути се и на једну општеважећу потешкоћу која је у огромној мери утицала на резултате рекогносцирања Креманске котлине. Реч је о природним вегетацијским условима висинских предела, односно доминантни биљни покривач у виду ливада и пашњака, уз веома мало земљорадничких површина. Оваква ситуација проузрокује изузетно малу видљивост и распознатљивост археолошких остатака, нарочито малих покретних налаза, од којих метода (пешачке) визуелне проспекције терена поглавито зависи. Пример овог рекогносцирања то недвосмислено показује: највећи број површинских налаза прикупљен је на ретким њивама које се обрађују. С друге стране, на преовлађујућем уделу терена густина ливадског травног покривача готово потпуно онемогућава уочавање покретних налаза, односно препознавање било каквих индиција о постојању археолошких остатака испод тла. Поменута чињеница има неколико далекосежнијих импликација. Најпре, она поставља питање учинковитости метода површинске визуелне проспекције указујући на њен ограничен карактер у описаним околностима. Чак и уз коришћење аерофото и сателитских снимака у предтеренској и теренској фази истраживања, површинско проналажење остатака голим оком се испоставило као веома отежано, док је упркос методолошки јасно устројеном поступку (коришћењем унапред омеђених јединица за обилазак терена), добијени резултат насумичне и случајне природе. Друго, услед рељефних, климатских и вегетацијских условљености висинских крајолика, поставља се питање какве се врсте локалитета на њима уопште могу очекивати, да ли су они били сличног карактера као у низијским крајевима и колико је оправдано претпоставити њихову подједнаку видљивост. На крају, ако се узму у обзир овакве природне особине изразито планинских и висоравних области, какво је заправо и колико је квалитетно њихово археолошко познавање? Другим речима, отвара се питање како видљивост археолошких остатака на теренима ове врсте утиче на евиденцију, истраживање, заштиту, интерпретацију и презентацију археолошког наслеђа и које су размере непознаница са којима се суочавамо.

Захвалница: На подршци пројекту истраживања Креманске котлине, из којег је проистекао овај текст, захваљујемо Министарству културе и јавног информисања Републике Србије и Граду Ужицу. Институционалну помоћ и колегијалну предусретљивост добили смо од Завода за заштиту културе Краљево и Народног музеја Ужице. За консултације и помоћ при хронолошком одређивању пронађеног керамичког материјала захвални смо колегиницама Татјани Цвјетићанин (Народни музеј Србије), Весни Бикић (Археолошки институт, Београд) и колеги Војкану Милутиновићу (Завод за заштиту споменика културе Краљево). За помоћ око проналажења и пружање увида у документацију са ранијих истраживања благодаримо колегиници Марини Котарац (Народни музеј Ужице), а за фотографије покретних налаза колеги Предрагу Ђерковићу (Филозофски факултет, Београд). Медијску промоцију пројекта кроз снимање кратког филма пружила нам је екипа фондације „Неозоик”. За пропусе и грешке аутори рада задржавају пуну одговорност.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Вулић, Н.** 1941–48. *Анђички сјоменици наше земље, Сјоменик Српске академије наука*, 98. Београд: САНУ.
- Зеремски, М.** 1954. Креманска котлина. *Гласник Српског географског друштва* 34/1: 3–21.
- Зотовић, М.** 1972. Некропола у Кремнима и потреба даљег истраживања територије Аутаријата. *Зборник радова Народног музеја (Чачак)*: 1–10.
- Зотовић, М.** 1973. Југозападна Србија у доба Римљана. *Ужички зборник* 2: 5–40.
- Zotović, M.** 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. Београд и Titovo Užice: Savez Arheoloških društava Jugoslavije i Zavičajni muzej Titovo Užice.
- Зотовић, Р.** 1995. *Римски надгробни сјоменици источне дела провинције Далмације*. Ужице: Кадињача.
- Мандић, Љ.** 2007. *Археолошко сондажно ископавање на локалитету Црквина, засеок Родаљи–Чулићи у с. Кремна, СО Ужице у 2005. години, прелиминарни извештај*. Архив Народног музеја Србије, евиденциони број 14/154, 28. 12. 2007.
- Мандић, Љ.** 2015. *Анђичке некрополе југозападне Србије*. Ужице: Народни музеј Ужице.
- Мисаиловић, И.** 2015. *Кремна: село на иућу Ужице–Вишеград*. Ужице: Народна библиотека Ужице.
- Banning, E. B.** 2002. *Archaeological Survey*. New York: Springer & Business Media, LLC.
- Ђерковић, Р.** 2023. *Primena 3D fotogrametrije u analizi epigrafskih spomenika – primer rimskih spomenika iz sela Kremna*. Master rad, Univerzitet u Beogradu.
- Perunović, T. S.** 2014. *Proučavanje jezerskih sedimenata donjeg miocena primenom geohemijskih parametara (Kremna, Srbija)*. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

White, G. G. and King, T. F. 2016. *The Archaeological Survey Manual*. London and New York: Routledge.

Гласник Српског археолошког друштва је доступан у отвореном приступу.
Чланци се могу бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом
Creative Commons – Ауторство-Некомерцијално-Без прерада 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Journal of the Serbian Archaeological Society is an Open Access Journal.
All articles can be downloaded free of charge and used in accordance with the licence
Creative Commons – Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Vladimir Mihajlović

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Jugoslav Pendić

BioSense Institute, University of Novi Sad

Aleksandar Bandović

National Museum of Serbia

Irina Kajtez

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia

Marko Janković

Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY OF THE KREMNA BASIN IN 2021

Keywords: *Kremna basin, prospection, revision of archaeological sites, barrows, Roman period, Middle Ages*

In September 2021, a seven-day-long archaeological (pedestrian) field survey was organised as part of the project aiming to investigate Roman marching camp at the site of Trgovište (Fig. 1) in the village of Kremna (Municipality of Užice, Western Serbia). The aim of the research was to find surface evidence of sites from the Late Iron Age and Early Roman period by which the temporary fort could be better contextualised. However, since the Kremna basin (Fig. 2) has not been the subject of extensive archaeological investigations, it was decided to collect data from all periods indiscriminately.

The research included a preparation phase in which the data from published literature was collected. In this phase, satellite (Google Earth) images, aerial photographs and topographic maps were also analysed, and all of the indicative structures, vegetation marks and toponyms were compiled within the same software file which served as the basic referential frame. Afterwards, the survey area was divided into three large Prospection Sectors, while each of them was further subdivided into smaller Prospection Units. This was done manually in the Google Earth program, and instead of being demarcated as regular geometric shapes, Prospection Units were drawn by following topological features and landscape elements (Fig. 3). Since the survey crew was divided into three teams, each took one of the Prospection Sectors, and operated through selection of Prospection Units to be surveyed (with ones in most favourable positions be-

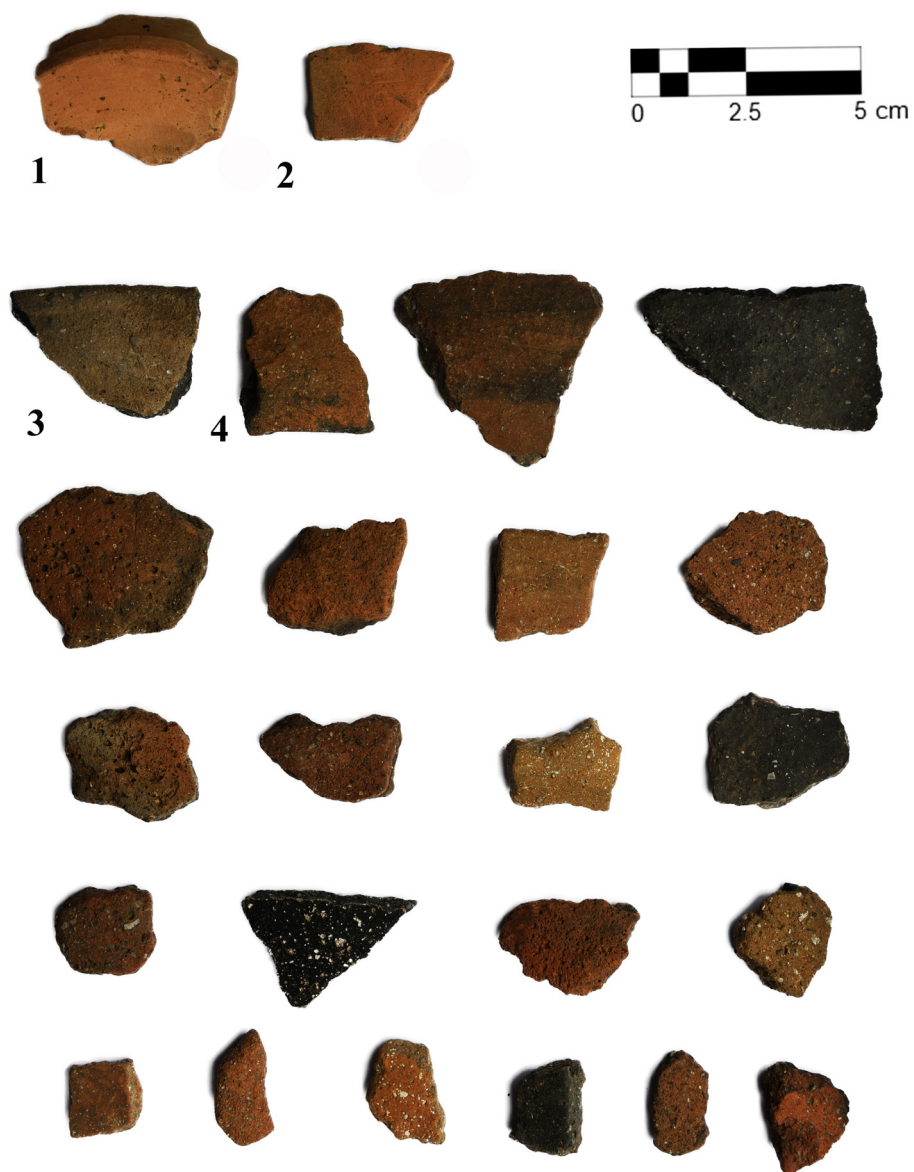
ing prioritised). In this way, ca 60% of the Kremna basin was surveyed, which equals to 281 out of 466 Prospection Units (Fig. 4).

The research resulted in: 1) revision of the state of four previously known sites (Stamenića Groblje, Erića Groblje, Crkvine–Misailovići, Crkvine–Čulići) with Roman era stone material (i.e., tombstones, altars and architectural elements, Figs. 6–9, Table I); 2) identification of 10 potential earthen barrows (*tumuli*), and; 3) 21 locations containing potsherds (Fig. 5). The 10 earthen mounds (Figs. 10, 11) were previously unknown and they can be regarded as potential new archaeological sites (or at least some of them, if not all, are artificially made structures). Their diameters span from 5 to 19 m, and heights from 1 to 2 m, but surface material has not been found in any of them, and it is not possible to say anything more precise about their chronology. Although *tumuli* are known to be a frequent burial type in the Bronze and Early Iron Ages in the area, later periods (e.g., Late Iron Age or Middle Ages) cannot be excluded either. Speaking of 21 locations with ceramic finds, it should be emphasised that the majority of them yielded only one or two potsherds from the pre-modern period (Table II), whereas more than three pottery fragments were found in seven locations only (Tables III, IV). Generally, the collected pottery sherds are of small sizes and the predominant number of them was most probably locally produced, which does not allow for specifying their chronology. It is possible that Location 1 was used by the military unit, judging by its proximity to the camp at Trgovište. Location 2 yielded potsherds from the Roman, but also medieval periods (Table III Б), and medieval ceramic was found in Location 3 (Fig. 12, Table IV А). In Locations 5, 6 and 7, varied ceramic material was discovered, but inconclusive in chronological terms since some could be attributed to prehistoric, some to the Roman and others to medieval epochs. It is indicative that these three locations are all concentrated in close proximity to the previously known site of Erića Groblje, which makes it a potential archaeological site with occupation in different periods.

When it comes to the aim of the research, which was to locate Late Iron Age and Roman sites in connection to the marching camp in Trgovište, it was achieved only on a limited scale. None of the previously known locations with Roman period stone remains has been confirmed as certain sites because there is a possibility of secondarily used parts of tombstones, altars and architectural elements in later periods. Additionally, these remains can be dated into the 2nd–4th century, which makes them later than the temporary fort (which is most probably from the 1st century, as indicated by excavations conducted there in 2022 and 2023). In other words, while it is probable that there was a settlement of some kind (or more of them) somewhere in the Kremna basin, it is yet to be located.

There is a chance that some occupation existed on the left bank of the stream of Bratušnica since Roman period potsherds were discovered both at the site of Crkvine–Čulići and at Location 2, but this should be researched further.

In the end, it is important to emphasise the conditions that frustrated the survey in great extent: the vegetation in the Kremna basin is predominantly of the meadow and pasture type, with scarce land that is agriculturally cultivated. Very dense grass vegetation thus completely disables visual identification of small finds that are crucial for pedestrian surveys. This opens the issue of how well the highlands (such is the Kremna basin) are actually evidenced, and questions on the implications to archaeological knowledge of these kinds of landscapes and regions.

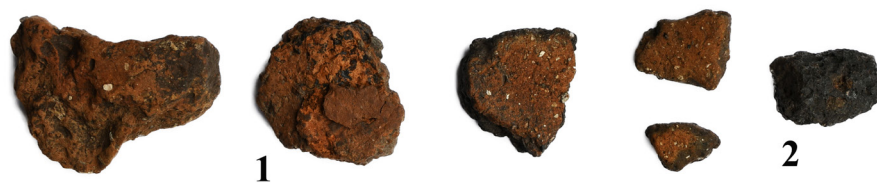


Т. I Уломци керамичких посуда са локалитета Црквине–Чулићи
 Pl. I Potsherds from the site of Crkvine–Čulići



Т. II Уломци керамичких посуда са локација на којима је пронађен један примерак
 Pl. II Potsherds from locations where only one piece was found

A



Б

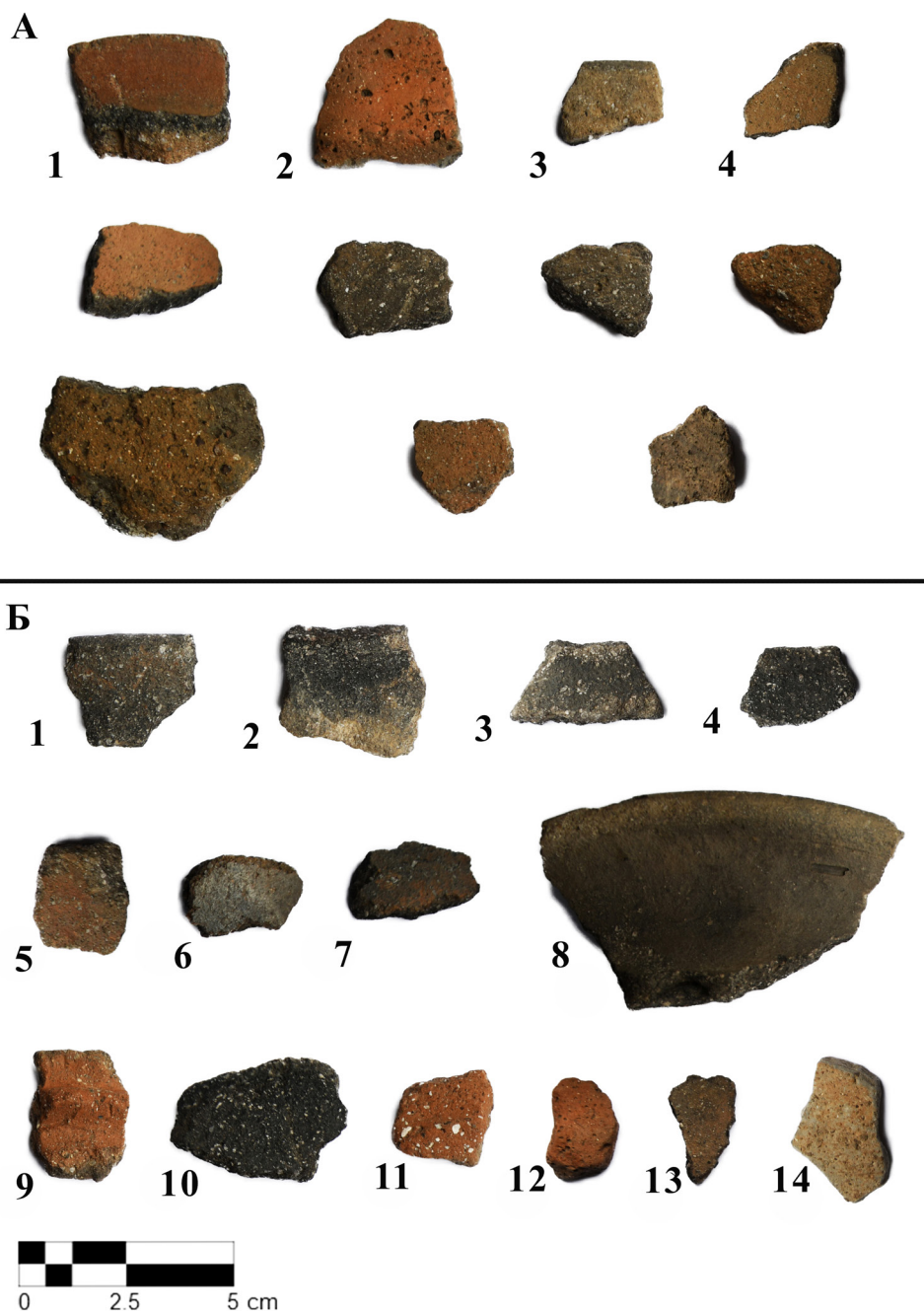


Ц



Т. III Уломци керамичких посуда са локација 1, 2 и 4

Pl. III Potsherds from Locations 1, 2 and 4



T. IV Уломци керамичких посуда са локација 3, 5, 6 и 7

Pl. IV Potsherds from Locations 3, 5, 6 and 7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904

ГЛАСНИК / Српско археолошко друштво ; уредник Драгана Антоновић.
- 1984, бр. 1- . - Београд : Српско археолошко друштво, 1984- (Београд :
BiroGraf). - 24 cm

Годишње. - Наслов од бр. 10 (1995) на срп. и енгл. језику: Гласник Српског
археолошког друштва = Journal of the Serbian Archaeological Society. -
Друго издање на другом медијуму: Гласник Српског археолошког друштва
(Online) = ISSN 3009-3503
ISSN 0352-5678 = Гласник - Српско археолошко друштво
COBISS.SR-ID 6519298